

**VERSTERKTE VOEGWOORDEN IN HET VLAAMS:
LAT, LOF EN NOF.**

1. In *Taal en Tongval* 1990 vestigde Paardekooper de aandacht op het voegwoord *lat* of *laat* dat in gesproken Afrikaans gebruikt wordt met de functie van *dat*, zoals bijvoorbeeld in (1) en (2):

- (1) ek sê ver jou, *lat* hij siek is “ik zeg je dat hij ziek is” (Paardekooper);
- (2) ik wens *laat*...“ik wens dat...”; hoeveel gelt *laat* daar oorgesciet het “hoeveel geld dat daar overgeschoten is” (Ponelis:294).

De *l*-vormen verschijnen eveneens in samengestelde voegwoorden, meestal dan wel de vorm *lat*, dus *foorlat*, *omlat*, *deurlat* enz.

Paardekooper meent dat *lat/laat* niet kan ontstaan zijn uit *dat* door een fonetische tendens om *d* te wijzigen in *l*. Dergelijke tendens zou immers niet uitsluitend het voegwoord treffen. Daarom besluit hij dat Afrikaans *lat* vanuit het Nederlands geïmporteerd is.⁽¹⁾

Hij vindt inderdaad ook bij De Bo *lat* als vervanger van het voegwoord *dat* (als simplex of in samenstellingen). De Bo noteert het namelijk in het *Bijvoegsel* van zijn *Westvlaamsch Idioticon* (1873) voor de West-Vlaamse zuidwesthoek, het gebied Poperinge-Ieper, in zinnen als (3):

- (3) *lat* de dokter nu hier ware; hij zegt *lat* de dokter kommen is.

De Bo wijst erop dat *lat*, net zoals *dat*, met de persoonlijke voornaamwoorden wordt versmolten tot vormen zoals *lanke* (naast *danke* “dat ik..”), *laje* (naast *daje* “dat je..”), *lat'n* (naast *dat'n* “dat hij..”), *lamme* (naast *damme* “dat we..”), *lanze* (naast *danze* “dat ze..”).⁽²⁾ De Bo citeert in dit verband zinnen als in (4)

⁽¹⁾ Volgens Cloete e.a. (2003) is het een ‘vervorming’ van *dat*.

⁽²⁾ Deze enclitische aanhechting van het pronomen is er ook in een aantal andere gevallen; vgl. bijvoorbeeld *onk(e)* ‘of ik’, *ank(e)* ‘als ik’, *lank(e)* ‘laat ik’, *moenk(e)* ‘moet

- (4) lanke mochte genezen “dat ik mocht genezen”; latten kwame “dat hij kwame”; zeg lasse komen “zeg dat ze komen”.

De enclitische vormen fungeren ook als uitroepen. De Bo geeft o.m. de voorbeelden in (5):

- (5) Gij zult het u beklagen. Danke! “dat ik”; gij zult er ziek van zijn. Lamme! “dat we”.

waarin de uitroepen telkens te omschrijven zijn als “om ‘t even, fra n’importe”.

Paardekooper kan ook nog naar de *Dialektatlas* van Pée verwijzen, waar voor het naast Poperinge gelegen Godewaersvelde in Frans-Vlaanderen de samengestelde voegwoorden *vorlat* “voordat” en *deurlat* “doordat” opgetekend zijn.

De gegevens voor Poperinge, die Paardekooper vindt bij De Bo, kunnen thans aangevuld worden met die van Vallaeys, die in zijn *Woordenboek van het Poperings* (1997²: s.v. *lat, zo lat*) o.m. de zinnen onder (6) citeert⁽³⁾:

- (6) lanke ‘t nie e weten “dat ik het niet en weet”; ‘t è lèk ov la je zegt “‘t is lijk of dat je zegt”; lanze mo e komm “dat ze maar komen”; k en dierekt ferkent so lanke num zaagn “ik heb hem direkt herkend zodat(“zodra”) ik hem zag”.

In zijn *Spraakkunst van het Poperings* (1997¹) schrijft Vallaeys (:137) dat *lat* nog maar zelden wordt gebruikt, tenzij in *zo lat* (= *zo dat* met de betekenis van *zodra*). Zelf heb ik een vijftal senioren, afkomstig uit Poperinge of onmiddellijke omge-

ik’, *gonk(e)* ‘ga ik’. Vanacker (1949) bespreekt de verspreiding van *danke* en consorten. In sommige dialecten worden de voegwoorden *dat, of, als* in verbinding met een meervoudige werkwoordsvorm voorzien van wat op een uitgang lijkt. Men spreekt dan ook wel van congruerende voegwoorden (zie reeds Van Haeringen:1939). In aansluiting bij Van Haeringen wil Vanacker ook in de Vlaamse enclitische vormen congruerende meervoudsvormen zien (zie nu ook in generatief verband Haegeman:1992). Soms spreekt men ook van vervoeging van het voegwoord.

Zoals men kan vaststellen, vertonen sommige enclitische vormen een genasaleerde vocaal (bv. in *dank(e)*, *danz(e)*), terwijl voor vocaal de vorm *dan* optreedt (bv. *dan* (“dat”) *andere mensen dat moesten zien*). Deze nasalering is een nog niet opgelost probleem.

⁽³⁾ Vallaeys noteert zijn voorbeelden in een streng fonetische vorm, die ik hier vereenvoudig.

ving, ondervraagd. Twee ervan bleken *lat* in hun jeugd te hebben gehoord⁽⁴⁾; één herinnerde zich alleen de vorm *lanke* ‘lat ik’ (= dat ik).⁽⁵⁾ *Lat* voor *dat* vertoont dus duidelijk de kenmerken van een uitdovend taalverschijnsel, dat zich gaandeweg heeft beperkt tot één locatie, tot enkele sprekers, tot enkele contexten.

2. Paardekooper zag geen verklaring voor *lat*; hij had het in zijn artikel dan ook over het ‘voegwoordraadsel *lat*’. M.i. kunnen voor het probleem twee oplossingen overwogen worden.

2.1 In verband met Afrikaans *lat/laat* dacht Van Coetsem⁽⁶⁾ aan contaminatie van het voegwoord en de imperatief *laat* < ww. *laten*. De imperatief en het voegwoord zijn inderdaad aan het begin van een zin in bepaalde contexten functioneel nagenoeg uitwisselbaar, bv. in

- (7) a. Laat ze nu nog veel geld hebben, wat dan!
b. Dat ze nu nog veel geld hebben, wat dan!

De contaminatie kan nog bevorderd zijn doordat *laat* in het Afrikaans eventueel als *lat* wordt uitgesproken⁽⁷⁾.

Op interactie en verwarring van *dat* en *laat* < *laten* wijst in elk geval het feit dat voor het Afrikaans gevallen gesignaleerd worden waarbij de imperatief hypercorrect door de vorm van het voegwoord vervangen wordt. Paardekooper (:61) neemt in dit verband van Malherbe de zin (8a) over, die staat voor (8b):

- (8) a. Moenie *dat* die kers doodgaan nie (hypercorrect)
b. Moenie *laat* die kers doodgaan nie (correct).

⁽⁴⁾ Kenden *lat*: Daniël Merlevede (Ieper, afkomstig uit Reningelst bij Poperinge) en Frans Gythiel (Ieper, afkomstig uit Poperinge). Bleken *lat* niet te kennen: Roger Bottecaer (Poperinge), Gerard Debrabandere (De Panne, afkomstig uit Reningelst).

⁽⁵⁾ Het betreft Gilbert Debeer (Antwerpen, afkomstig uit Proven bij Poperinge).

⁽⁶⁾ In een persoonlijke mededeling naar aanleiding van het artikel van Paardekooper (1990).

⁽⁷⁾ Zie Le Roux – De Villiers Pienaar (1927:s.v.).

Vanuit de verwarring die eventueel ontstond in gevallen als (8a-b), kan *lat*, *laat* in het Afrikaans de algemene vorm van het voegwoord geworden zijn.

Ook voor het West-Vlaams zou misschien contaminatie van het voegwoord *dat* en de imperatief *laat* kunnen overwogen worden. Deze imperatief wordt hier eveneens kort als *lat* uitgesproken, wat verwarring in contexten als (9a-b) opnieuw alleen maar kan bevorderen:

- (9) a. lasse/latse nu nog veel geld hen “laat ze nu nog veel geld hebben”.
 b. dasse nu nog veel geld hen “dat ze nu nog veel geld hebben”.

Vanuit een verwarring in contexten als (9a-b) kan *lat* dan weer in de andere posities van *dat* zijn doorgedrongen en verder in de samengestelde voegwoorden (*doordat*, *voordat* enz.). Ik laat het hier in het midden of Afrikaans en West-Vlaams *lat* dan onafhankelijk van elkaar ontstaan zijn. Als *lat* vanuit het Nederlandse taalgebied naar De Kaap werd meegebracht, moet het daar secundair de vorm *laat* ontwikkeld hebben. Op het secundair karakter van *laat* wijst misschien wel het feit dat *laat* in het Afrikaans minder algemeen verspreid is dan *lat*.

Er is echter met de theorie van de contaminatie een probleem. Verwarring tussen het voegwoord *dat* en de imperatief *laat* kan eigenlijk maar gebeuren aan het begin van een zin, bovendien slechts in een beperkt aantal contexten. En het is dan zeer de vraag of *lat* vanuit deze smalle basis alle andere posities van *dat* zou hebben kunnen veroveren, vooreerst de zinsinterne positie, waar het voegwoord zo ongemeen frequent is, en verder de met *dat* samengestelde voegwoorden.

Ik geef dan ook de voorkeur aan een andere verklaring voor *lat*, alleszins wat het West-Vlaams betreft.

2.2 Mijn hypothese is dat West-Vlaams *lat* uit *aldat* is ontstaan, d.w.z. uit de combinatie van het voegwoord *dat* met een voorgevoegd en blijkbaar louter formeel-versterkend of expletief *al* (dat overigens ook in andere combinaties optreedt).

Voor de ontwikkeling van wvl. *lat* uit *aldat* kan men theoretisch de volgende vier fases vooropzetten:

- (i) *dat* > *da*
 (ii) *dat/da* > *at/a*

- (iii) *al+dat, al+da, al+at, al+a*
- (iv) *alat > lat, la.*

Ik overloop nu deze verschillende fases.

2.2.1 Naast *dat* ontstaat een variant *da*. De apocope van auslaut-*t* in *dat* is heel gewoon in de (Vlaamse) dialecten (zie ook De Rooij 1965:16 en nu De Wulf-Goossens-Taeldeman 2005:16); zij berust op een fonetische tendens die blindelings werkt en dus evengoed het aanwijzend *dat* treft als het voegwoord of het relativum. Dit geapocopeerde *da* vormt in de (West-)Vlaamse dialecten de basis voor de enclitische aanhechting van het persoonlijk voornaamwoord, waarbij dan de reeds hierboven geciteerde vormen ontstaan (ook in samenstellingen) zoals *dak/dang/dangk(e)* (= dat ik), *daje* (= dat je), *dan't* (= dat het), *damme* (= dat we), *dasse/danze* (= dat ze); buiten de verbinding met het pronomen ontstaat de vorm *dan* (= dat). Voorbeeldzinnen met deze vormen vindt men voor Poperinge in overvloed bij Vallaeys (1997¹, 1997²); ik neem er in (10) enkele over: die in (10a) met het pronomen aangehecht aan het voegwoord, die in (10b) met het pronomen aangehecht aan het relativum, en het voorbeeld in (10c) met het voegwoord zonder enclitisch pronomen:

- (10) a. e wiste nie *dang ke* tuus wos “hij wist niet dat ik thuis was”; en vuul *dat n* wos “en vuil dat hij was”; e wiste nie *dan t* echte perels worn “hij wist niet dat het echte parels waren”; *dam* e ke mosten zegn “dat we een keer moesten zeggen”; t e nie *dan ze* nie e wiln “het is niet dat ze niet en willen” (Vallaeys 1997¹:139).
- b. 't is ol (*d*)*ank* en “‘t is al wat ik heb”; ‘t is ol “‘t is al wat je hebt”; ‘t is ol (*d*)*amme* en “‘t is al wat we hebben” (Vallaeys 1997²:130).
- c. t è fan de wient *dan* ol die takn ovekrakt sien “‘t is van de wind dat al die takken afgekraakt zijn” (Vallaeys 1997¹:162).

2.2.2 Is apocope van auslaut-*t* in *dat* heel courant in de dialecten, dan is anderzijds procope van anlaut-*d* (aanvankelijk wel tengevolge van sandhi) evenmin ongewoon. Naast *dat/da* verschijnt aldus *at/a* (dit *a* kan theoretisch door apocope van auslaut-*t* uit *at* zijn ontstaan, of door procope van *d* uit *da*). De Rooij (:95,81), die de verspreiding van de vormen *at/a* op basis van de dialectatlassen nagaat, signaleert voor West-Vlaanderen slechts twee vindplaatsen, namelijk

voor Pervijze (bij Diksmuide) en Alveringem (bij Veurne). Het West-Vlaamse verspreidingsgebied van *at/a* is echter veel groter dan dat. Desnerck (s.v.) citeert bv. voor Oostende het gebruik van *a* in zinnetjes als (11), waar *a* = *dat* en *aan ze* = *dat ze*:

- (11) ze zej *a* Wansje goek kommen “ze zegden dat Wansje zou kommen”;
ze zéjn *aan ze* vors mostn “ze zegden dat ze weg moesten”.

Voor Poperinge, het *lat*-gebied dus, geeft Vallaeys (1997^a:s.v.*dat*) talrijke voorbeelden van *a/at* voor *dat*, o.m. dat in (12) waar *ank* = *dat ik*:

- (12) tè nooit wael *wuk ank* doen “‘t is nooit wel *wat dat ik* doe”.

Voorts zijn er bij Vallaeys de voorbeelden die ik hierboven reeds onder (10b) citeerde. Voorbeelden van *at/a* (waaruit dan de enclitische vormen *ank* enz.) staan voor Frans-Vlaanderen opgetekend in Pée (1946), namelijk voor Bollezele, Zuydcoote, Godewaersvele, Zermezele en Rubrouck (voor Saint-Sylvestre-Cappel is er zelfs de vorm *unk* voor *ank*).

Op te merken valt dat de vormen *at/a* eigenlijk ambigu zijn: Het kan gaan om de reductie van het voegwoord *dat* maar ook van het voegwoord *als*; *anke* kan aldus staan voor *dat ik* en voor *als ik*.

2.2.3 De reductie van *dat* tot *da* en verder tot *at/a* betreft fonetische ontwikkelingen. Daarnaast grijpt er eventueel een morfo-syntactische uitbreiding plaats, waarbij aan *dat* een versterkend *al* wordt voorgevoegd. Het WNT (Suppl. I:883) citeert *al dat* in bijvoorbeeld

- (13) Toen de vader dit hoorde
Al dat zij dochtertje vrijt.

Volgens Desnerck (:s.v.*ol*) wordt *aldat* nog gehoord in het Oostends ‘ter inleiding van een bijzin na *zeggen*’ zoals in (14):

- (14) hje zéj *ol dat* hen goenk komm “hij zei *aldat* hij zou komen”.

De Bo noemt *aldat* als variant voor *dat* waar dit laatste beperkend werkt, in de zin dus van *volgens dat, voorzover* (het voegwoord *dat* komt in die zin ook elders in het Nederlandse taalgebied voor, zie De Rooij:135). Zo is er bij De Bo (s.v. *dat*) (15a) naast (15b):

- (15) a. Die man is gestorven, *al dat* ik meen; gij gaat verhuizen *al dat* ik hoor.
 b. daar is, *dat* ik meen, geen gevaar bij; daarom moet ik, *dat* hij zeide, naar de stad vertrekken.

Tenslotte is de combinatie *alle dat* met de functie van *dat* opgetekend in het Middelnederlands, in een riddergedicht uit de 14^e e.:

- (16) doe gi myn bootscap vernaemt, alle dat ic u spreken woude (Mnl.Wdb s.v. *al*, col.325, citaat uit De Grimbergse Oorlog).

Het voorgevoegde *al* in *aldat* is blijkbaar betekenisloos (geworden), het functioneert m.a.w. als een louter formele versterking. In die zin ook noem ik het expletief.

De formele verzwaring van *dat* tot *aldat* maakt het voegwoord tweeledig en dat past bij de tendens (in dialecten en in informele taal) om voegwoorden in het algemeen door generalisatie van *dat* en *of* tweeledig te maken (vgl. naast *zo-dat*, *om-dat*, *op-dat*, *na-dat*, in omgangstaal ook *hoe-dat*, *of-dat*, *indien dat*, *wie of* enz.). Door formele verzwaring krijgt het voegwoord bovendien meer nadruk, wat dan weer (iconisch) past bij het belang dat het voegwoord heeft als scharnierpunt in de zin.

Expletief *al* treedt overigens niet alleen in de verbinding *aldat op*. Alleenstaand komt het bijvoorbeeld voor in kinderrijmpjes, blijkbaar ter bevordering van het ritme (Van Dale noemt het een stopwoord in *daar zaten zeven kikkertjes al in een boerensloot*). Versterkend *al* vindt men verder in combinatie met heel wat bijwoorden, voorzetsels en voegwoorden, zoals in *aldaar*, *aldus*, *aldoor*, *alhier*, *allengs*, *almede*, *alwaar*, *al naargelang*, *aleer*, *alhoewel*, *al te*, *allicht*, *almede* (zie WNT I:63 en s.v.; ook Van Dale: 1999 onder *aldaar*, *alhier*, *alwaar* e.a.). In sommige gevallen kan het versterkende *al* nog een betekenis hebben (bv. in *algeheel*, *alhoewel*, *alreeds*, *alweer*); in andere gevallen zal het, zeker voor het huidige taalgevoel, betekenisloos zijn, louter formeel-versterkend en expletief.

Op te merken valt dat het corresponderende *all* eveneens in het Duits en Engels als formele versterking optreedt (bv. in dt. *allwo*, *allhier*, *allzu*; eng. *all if*). Voor *alldat* wordt thans in de dialecten en de meer volkse schrijftaal af en toe *als dat* gebruikt. Van Dale (1999: s.v. *als* en s.v. *expletief*) geeft hiervoor het voorbeeld onder (17), en voegt eraan toe dat het om een expletief *als* gaat:

(17) Hij schrijft me *als dat* hij ziek is; hij zei *als dat* ze kwamen.

De Rooij (:65-66) schetst de verspreiding van *alldat* in de dialecten maar schrijft dat hij het niet aantreft in West-Vlaanderen; ook hij noemt *als* in *alldat* expletief. De vorm komt wel al voor in het Middelnederlands (zie ook WNT II:262). Gys-seling noteerde de vorm in de 13e eeuw in de volgende context:⁽⁸⁾

(18) Tvirde es, *als dat* hi onse porters heuet ghehouden port (Corpus van Middelnederlandse teksten I-4, 2652, 31.

Evenmin als het expletieve *al* beperkt het expletieve *als* zich tot de verbinding met *dat*. Er is bv. ook nog *alsdan*, *alsnog*, *alsnu*, *alstoen*, *als wanneer* (Van Dale 1999: s.v. noemt *als* hierin telkens versterkend; m.i. is het volgens het huidige taalgevoel wel betekenisloos en expletief). Af en toe alterneren *al* en *als*: Tegenover *almaar* staat *alsmaar*, en tegenover huidig *alsnog*, *alsnu* ouder *alnog*, *alnu* (WNT I: s.v.). De oorsprong en de onderlinge relatie van versterkend *al* en *als* zouden overal nog eens nauwkeurig moeten bekeken worden.⁽⁹⁾

⁽⁸⁾ Ik dank collega J. van der Horst die me dit voorbeeld signaleerde. Hij deelde me verder mee dat hij over talrijke voorbeelden van *als dat* beschikt, gaande van het latere Middelnederlands tot nu. Hij trof nergens *al dat* aan.

⁽⁹⁾ Als curiosum mag gewezen worden op de volgende, mij door collega J. van der Horst aangereikte passage uit Bilderdijk, waarin die zich aan een verklaring van *al-/als-* waagt: "Dit pleonastische AL heeft plaats in alzo, aldus, alwaar, alhier, aldaar, alrede en alreeds; 't geen alles wel zoo, wel dus, welreeds enz. is, en zoo ook in al nu, altoen, aldan plaats heeft, waarvoor men thans verkeerdelijk zegt als nu, als toen, als dan, zoo dat het daar niet in den zin van wanneer gebruikt wordt, maar eene eenvoudige versterking van het enkele nu, toen, en dan is (W. Bilderdijk, Taal- en dichtkundige verscheidenheden III, Rotterdam 1882,109).

Bilderdijk opteert dus voor een versterkend en neutraal *al(s)*. Het WNT (II kol. 262) integendeel is van mening dat *als-* identiek is met het voegwoord *als*. Het valt inderdaad op dat *als-* vooral optreedt in verband met temporele concepten als *nu*, *toen*, *dan* (waarbij

2.2.4 Naast het voegwoord *dat* is er dus de combinatie *al dat* (die we ten teken van de integratie van het louter formele *al* in het voegwoord gerust als *aldat* mogen noteren). Nu kunnen we geredelijk aannemen dat versterkend *al* eveneens in combinatie met de gereduceerde vormen van *dat* is opgetreden, wat dus voor de regio Poperinge in verbinding met het persoonlijk voornaamwoord enclitische vormen moest opleveren als *al-anke* ('aldat ik'), *al-aje* ('aldat je'), *al-at'n* ('aldat hij') *al-amme* ('aldat we'), *al-anze* ('aldat ze'). Deze vormen vind ik weliswaar nergens geattesteerd (en dit is de zwakke schakel in mijn betoog), maar ik neem aan dat precies uit deze vormen, door apocope van anlaut-*a*, de voor Poperinge en omgeving typische vormen *langk/langke*, *laje*, *lat'n*, *lamme*, *lanze*, *lan* zijn afgeleid. Mijn hypothese is m.a.w. dat het raadselachtige *lat* van Paardekoopeer zich uit *al-at* (< *al-dat*) heeft ontwikkeld. Door generalisatie van *lat* zijn dan verderop samengestelde voegwoorden ontstaan als *deurlat*, *forlat* voor *doordat*, *voordat*. Verder kan het gebruik van *lat*, en met name van de enclitische vormen *langk(e)*, *laje* enz. nog zijn bevorderd door verbindingen als *ol angke* 'al, dat/wat ik...'; die in (10b) zijn vernoemd en waaruit door verkeerde splitsing vormen als *langke* kunnen geabstraheerd zijn (op zich zelf vormen deze verbindingen weer een te smalle basis om de *l*-vormen van het voegwoord te verklaren).

De hypothese dat *lat* zich door apocope van de anlaut uit *al-dat* ontwikkelde, vindt steun in het feit dat zich in de West-Vlaamse Westhoek blijkbaar op een volledig parallelle manier nog een ander met *l* versterkt voegwoord heeft ontwikkeld, namelijk *lof* < *al-of*. Voorts is er in het zuidelijke Oost-Vlaams een vorm *nof*, die de reductie is van *en-of*, een verbinding m.a.w. van *of* met een formeel-versterkend *en*. De vormen *lat*, *lof* en *nof* bevatten aldus de voegwoorden *dat* en *of*, met telkens in de anlaut de consonantische rest van een aan het voegwoord voorafgaand expletief partikel, *al* resp. *en*. Ik bespreek nu nog kort de vormen *lof* en *nof*.

2.2.5 De vorm *lof* wordt door Gezelle vermeld in Loquela (s.v.) in zinnen als:

- (19) *Lof* 'n kreesch tot morgen, he' zou 't nie he'n "of hij (al) weende tot morgen, hij zou 't niet hebben"; *lof* kwam-t-h'-n zelve..., 'k en zou-n 't nie gee'n "ook al kwam hij zelf..., ik zou 't niet geven".

men dan echter weer moet bedenken dat een neutraal-versterkend of expletief *als*- juist door de verbinding met deze temporele elementen een temporele 'kleur' kan krijgen).

Gezelle voegt eraan toe dat *lof* gelijk is aan *alof*, *of*, en gehoord wordt te Poperinge (daar dus waar ook *lat* < *al(d)at* voorkomt). Dat de vorm alleszins nog in het midden van vorige eeuw te Poperinge en omgeving gehoord werd, wordt mij weer bevestigd door twee uit Poperinge of omgeving afkomstige senioren⁽¹⁰⁾. Naast *lof* wordt, zoals Gezelle suggereert, *alof* gebruikt. Een oudere zegsman, afkomstig uit Izenberge bij Veurne⁽¹¹⁾, bevestigt mij inderdaad dat hij daar *alof* heeft weten gebruiken, en het eventueel zelf nog zou gebruiken, in een zin als

(20) *Alof* het nu nog waar was ... “ook al was het nu nog waar”.

Ook het WNT (II:81) tekende *alof* op, namelijk in een werk van R. Anslo uit 1713, waar de verbinding ‘niet anders zou te verklaren zijn dan het gewone voegwoord *of*, versterkt door *al*,...als ’t ware om te kennen te geven dat het begrip in zijn geheel, in zijn volle kracht wordt bedoeld’. Het WNT kent dus betekenis toe aan *al*, maar het kan m.i. hier evengoed weer om een louter formele versterking gaan. Het WNT vindt *alof* bovendien een ‘gewaagde omzetting’ van *of*...*al*. Maar gewaagd is de vorm dus niet, zoals nu wel blijkt.

Het voegwoord *of* in *alof/lof* is hier telkens het concessief-conditionele *of*, waarbij een toegeving tegelijk als veronderstelling wordt uitgedrukt (vgl. Van Dale s.v. *of*/II). Alleenstaand treedt dit *of* op in bv.

(21) Of je roept of schreeuwt, ik doe toch niet open (vgl. WNT X:67vv.).

Meestal wordt dit *of* echter versterkt, in oudere taal of dialectisch door een voorafgaand *al*, thans door een volgend en positioneel vlottend *al/ook* (zie eveneens de ANS:563):

(22) Of je *ook/al* roept en schreeuwt, ik doe toch niet open (WNT I:79 vv., Van Dale 1999:s.v.*of*)⁽¹²⁾; of *al* de angst beknelt (WNT I:81).

De alternantie *alof/of*...*al* heeft een tegenhanger in het oudere Engels, waar naast *all if*, zoals in (23), ook en vaker *if all* voorkomt (zie OED I:227 vv.):

⁽¹⁰⁾ Het betreft F. Gythiel (Ieper) en D. Merlevede (Ieper).

⁽¹¹⁾ Het betreft collega B. Willaert (Leuven).

⁽¹²⁾ Voor *al* staat in oudere taal ook *schoon*; vgl. mnl. ‘wat helptet, oft hijt *schoon* lange weet’ (Mnl. Wdb. s.v. *of*).

- (23) the saul, *al if*'t haf na body; *all if*I would, it were but shame (OED I:227 vv.).

Zoals dat bij *aldat* > *lat* het geval is, is de reductie van *alof* tot *lof* een argument om aan te nemen dat *al* ook in *alof* een louter formeel-versterkend en expletief karakter heeft. Dit betekent dat de vlottende positie (*floating*) niet alleen het quantificerende *al* kenmerkt (*quantifier floating*) maar evenzeer het expletieve *al*, en dit dan niet alleen in de verbinding met *dat* en *of*. Men vergelijkte in dit opzicht bijvoorbeeld (24a) met (24b):

- (24) a. Die monster staet op enen berch *al* (Lanceloot; Mnl. Wdb.I:325 vv.).
 b. *Al* onder den lindenboom groene (WNT :67).

Ook de positie van het met *al* alternerende *ook* in zinnen als (22) is vlottend. Tenslotte weze opgemerkt dat de verbinding *alof*, die in (19) en (20) het concessief-conditionele *of* bevat, vroeger, en ook nu nog in sommige dialecten, eveneens gebruikt wordt met de betekenis van het huidige irreëel-vergelijkende *alsof*. Dit is bijvoorbeeld het geval in (25a-b), waar ook blijkt dat de positie van *al* opnieuw onvast is:

- (25) a. (mnl.) ende hi bode haar lief ende ere *al of* si niet en hadde mesvaren (Mnl Wdb.I:325); *al oft* het ... om heel Europa scheen (Poirters); *al of* het een prinsesse waar; *al of* het uyt Albast waer.. gesneen (WNT Suppl I:883,II:88, suppl.).
 (mnl.) daer viel hi neder..*of* hi ware *al* steendoet (Reinaert; Mnl. Wdb. V:26).
 b. (Zuidoost-Vlaams) die kazakke ga mij goed; 't es *al of* ze veur mij gemaakt ware; 't es *al of* 't zijn aige kind ware (Teirlinck s.v.).

Of uit *alof* in de zin van *alsof* ook een gereduceerde vorm *lof* is afgeleid, is mij niet bekend. Verder zou de relatie van *alof* tot *alsof* weer eens nader moeten bekeken worden⁽¹³⁾.

⁽¹³⁾ De formatie *alof*“*alsof*” met versterkend *al* heeft in het Frans een tegenhanger in *tout comme si* met versterkend *tout* (vgl. *il faisait (tout) comme si rien ne s'était passé*).

2.2.6 In zijn *Westvlaamsch Idioticon* noteert De Bo (:746) de vorm *nof* en hij schrijft: ‘*nof*, of beter ‘*n of*, voor *en of*, voegwoord dat maar aan ‘t hoofd van eene wending gebruikt wordt in den zin van ‘t enkel *of*, d.i. *al*, *al of*, fr. *quoique*, *alors même que*’. De Bo geeft hierbij de voorbeelden in (26):

- (26) *Nof* ware hij nog zo sterk; *nof* gaaft ge mij geld toe, ik zou ’t niet doen; *nof* het drek regende, ik ga er door.

Ook Teirlinck (s.v.) kent *nof* in het zuidelijke Oost-Vlaams aan het begin van een zin, bijvoorbeeld in (27):

- (27) *Nof* ‘t nog meer wouidege (“waaide”), ‘k zoo der toch deuregaan.

De Bo wijst verder op het gebruik van uitroepen, gevormd met *nof* in verbinding met een persoonlijk voornaamwoord, zoals bijvoorbeeld in (28):

- (28) Trouw niet met hem: het is een dronkaard, en hij zal u arm maken. *Nof hij!*; stel uwe reis uit tot morgen : het weder is zo slecht vandage. *Nof het!*

De Bo voegt eraan toe dat het hier gaat om elliptische uitdrukkingen ‘in den zin van niettegenstaande dit, fr. *alors même*, *alors encore*, *n’importe*’. De uitroep betekent dus telkens zoveel als “om ’t even”. Uitroepen als *nof ik!*, *nof hij!*, *nof wij!* worden eveneens gesignaleerd door Gezelle (Loquela s.v.) voor Woutergem (westelijk Oost-Vlaanderen), door Teirlinck (s.v.) voor zuidelijk Oost-Vlaanderen, en door Joos (s.v.) voor Sint-Niklaas en het Waasland. Aan het gebruik van uitroepen als *nof ik*, *nof wij* in westelijk Oost-Vlaanderen beantwoordt dus het gebruik in westelijk West-Vlaanderen van uitroepen als *danke!*, *damme!* (uit ‘dat ik, dat we’, waarover boven (5)); ook die worden gebruikt in de zin van “om ’t even”.

Dit alles betekent dus dat concessief-conditioneel *of* niet alleen met *al* wordt verbonden (*alof*, *lof*) maar ook met het voegwoord *en* (*en of*, *nof*). En net zoals het element *al* fungeert ook het element *en* m.i. niet anders dan als louter formele versterking. De niet gereduceerde combinatie *en of* verschijnt in de middelnederlandse constructie in (29):

(29) *ende oftic* nu ware rike (Mnl.Wdb.II:639).

Aan nl. *en of* beantwoordt dt. *und ob* in bv. (30):

(30) *und ob* ich albern bin mit Reden, so bin ich doch nicht albern in dem Erkenntnis (Luther); *und ob* die Wolke sich verhülle, die Sonne bleibt am Himmelszelt (H.Paul, Wtb. s.v.*ob*).

In het laatste voorbeeld vormt *und* duidelijk een ‘aanloopje’, zoals men dat vaak aantreft in rijmpjes en volksliedjes. Met dezelfde aanloopfunctie treedt in het Nederlands expletief *en* op in bv. (31):

(31) *En* bruid en bruidegom gaan nooit verloren (WNT III 2-3:4105); *en* was ik maar nooit getrouwd (Van Dale s.v. *en*); *en* was ik maar bij moeder thuis gebleven (studentenlied).

2.2.7 Het is op het eerste gezicht verleidelijk om met Oost-Vlaams *nof* Zeeuws *nat* te vergelijken, dat door Ghijsen (:s.v.) is opgetekend voor Overflakkee in de zin onder (32):

(32) ‘k weet niet hoe diep *nat* ze geplant motte.

Zeeuws *nat* zou dan te verklaren zijn uit *en at* < *en dat*, een constructie met expletief *en* (ook in het Zeeuws komt *at* voor *dat* inderdaad voor, zie De Rooij 95). Maar waarschijnlijk is dat een brug te ver. Indien *nat* een gereduceerd expletief *en* bevat, zou men de vorm allereerst in de aanloop van een zin verwachten (van *nof* < *en of* zeggen zowel De Bo als Teirlinck uitdrukkelijk dat het aan het begin van de zin verschijnt). In gevallen als (32) zou *nat* dan door generalisatie vanuit de aanvangspositie moeten zijn ingevoerd. En er is voorlopig niets dat daarop wijst. Het lijkt dan ook veiliger zinsintern *nat* zoals in (32) door sandhi te verklaren, uitgaande van bijvoorbeeld constructies als *zien (d)at*, die als *zien nat* kunnen gereïnterpreteerd zijn.

In Zeeuws *nat* gaat het uiteindelijk dus weliswaar om een formeel versterkt voegwoord, maar de versterking is in oorsprong blijkbaar van een andere aard dan die in *lat*, *lof* en *nof*. Hier vertonen de voegwoorden *dat* en *of* in de anlaut

een formele versterking, die telkens de rest is van een voorgevoegd expletief partikel, namelijk *al* of *en*.

Bibliografie

ANS

1997, W. Haeseryn e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen.

CLOETE A.E.-A.JORDAAN-H.C.LIEBENBERG-H.J.LUBBE

2003, *Etimologie-woordeboek van Afrikaans*. Stellenbosch.

DE BO L.L.

1873, *West-Vlaamsch Idioticon*. Gent.

DE ROOIJ J.

1965, *Als – of – dat*. Enkele conjuncties in ABN, *Dialect en Fries*. Assen.

DESNERCK K.

1972, *Oostends woordenboek*. Handzame.

DE WULF C.-J.GOSSSENS-J.TAELDEMAN

2005, *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten, IV: De consonanten*. Gent.

GHIJSEN C.M.

1974, *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*. Den Haag.

HAEGEMAN L.

1992, *Theory and Description in Generative syntax. A Case Study in West-Flemish*. Cambridge.

JOOS A.

1900, *Waaesch Idioticon*. Gent – St.-Niklaas.

LE ROUX T.H.- DE VILLIERS PIENAER P.

1927, *Afrikaanse Fonetiek*. Kaapstad - Johannesburg.

MNL. WDB.

1885, Verwijs E.- Verdam J., *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's Gravenhage.

PAARDEKOOPEP P.C.

1990, Een voegwoordraadsel: *lat* 'dat'. *Taal en Tongval* 42,61-67.

PAUL H.

1968⁵, *Deutsches Wörterbuch*. Tübingen.

PÉE W.

1946, *Dialektatlas van West- en Fransch-Vlaanderen*. Antwerpen.

PONELIS F.

1993, *The Development of Afrikaans*. Frankfurt.

TEIRLINCK I.

1908-1922, *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon*. Gent.

VALLAEYS A.

1990¹, *Spraakunst van het Poperings*. Poperinge.

VALLAEYS A.

1990², *Woordenboek van het Poperings*. Poperinge.

VANACKER FR.

1949, Over enkele meervoudsvormen van voegwoorden. *Taal en Tongval* I, 32-45,77-93,108-112.

VAN HAERINGEN C.B.

1939, Congruerende voegwoorden. *Ts. Leiden* 58, 161-176.

WNT

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Leiden.